

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ П'ЯТИКОМПОНЕНТНИХ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ СЛОВОТВІРНИХ ЛАНЦЮЖКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 801.52

Проблема інтерпретації значення мовного знака є сьогодні однією з провідних у лінгвістиці [Русанівський, 1988, с. 29]. Це пов'язано із загальнонауковим інтересом до проблем семантики, якими цікавляться зараз не тільки лінгвістика і суміжні з нею дисципліни, а також філософія, логіка, психологія, кібернетика, інформатика та інші науки [Никитин, 1988, с. 3]. Важливим завданням мовознавства в галузі дериватології є глибше розкриття природи та суті семантичних процесів у словотворчих актах. Для здійснення цього завдання необхідно в першу чергу виявити смислову структуру всіх елементів словотворчих ресурсів і тільки тоді перейти до з'ясування ролі семантики цих елементів у ході творення похідних слів – дериватів [Ковалик, 1983, с. 50]. Аналіз змістової сторони деривата дає змогу розглядати похідне слово як результат номінаційного акту, в якому дійсність, що відображається в категоріях мислення, матеріалізується у значеннях мовних форм.

У сучасній лінгвістиці існують різні підходи до семантичного аналізу похідних. Перспективною є методика аналізу семантичних структур слів у парах твірне – похідне та у словотвірних ланцюжках, розроблена професором І.І.Коваликом, згідно з якою актуальним є вивчення явищ семізації, тобто накладання сем та семем, і десемізації, тобто знімання сем чи семем, у процесі утворення дериватів на всіх ступенях словотворення у словотвірних ланцюжках.

У статті аналізується формально-семантична структура п'ятикомпонентних словотвірних ланцюжків (далі СЛ), вершинами яких є непохідні прикметники сучасної української мови.

П'ятикомпонентні СЛ непохідних прикметників представлені 16 структурними типами.

1. П – Іс – Пс – Пп – Іс¹

При творенні іменників на першому ступені спостерігається зняття семи абстрактності, вираженої суфіксом -ість, -об(а). Другий ступінь деривації представлений прикметниками з суфіксами -ив-, -лив-, -н-, що репрезентує сему відносності. Одночасно з нею ці ад'єктиви набувають ще й сему родової ознаки, яка властива всім прикметникам. Повністю успадковуючи від попереднього слова пучок сем, семна структура похідного на третьому ступені деривації збагачується семою заперечення ознаки, маніфестованою префіксами без- або не-. Деад'єктивні субстантиви, що є останніми ланками цих п'ятикомпонентних СЛ, характеризуються такою ж низкою сем, що й їх твірні, за винятком граматичної семи родової ознаки, яку вони втрачають внаслідок десемізації: *радий – радість – радісний – безрадісний – безрадісність, злий – злоба – зловливий – незловливий – незловливість*.

Усі ланцюжки з такою структурою представлені 3 типовими СЛ, що входять до складу 1 категоріальної моделі. Оскільки словотворчі можливості твірних основ у таких п'ятикомпонентних відприкметникових СЛ вичерпані, то їх ми відносимо до повних, закритих.

2. П – Іс – Пс – Пп – Ас

Процеси семізації та десемізації на першому, другому і третьому ступенях творення цих СЛ аналогічні до тих, які описані при аналізі попереднього типу. На четвертому ступені маємо прислівники, деривація яких супроводжується зняттям семи родової ознаки та напластуванням семи прислівникової ознаковості, вираженої суфіксом -о: *радий – радість – радісний – нерадісний – нерадісно, злий – злоба – зловливий – беззловливий – беззловбно*.

Такі ланцюжки об'єднуються у 2 типових СЛ, що репрезентують 1 категоріальну модель. Аналізовані СЛ належать до повних, закритих.

3. П – Іс – Пс – Ас – Ап

Семізаційні та десемізаційні процеси при творенні других і третіх ланок таких СЛ аналізувалися вище. Четверті ланки представлені відприкметниковими прислівниками, утвореними за допомогою суфікса -о,

¹ У статті прийнято такі скорочення: І – іменник, П – прикметник, Д – дієслово, Дпр – дієприкметник, А – прислівник, п – префікс, с – суфікс, кф – конфікс, пФ – постфікс.

який є носієм семи прислівникової ознаковості. Ця сема нашаровується на семему твірному. У цьому полягає семізація. Десемізація ж пов'язана з нейтралізацією семи родової ознаки. Кінцевими ланками СЛ цього структурного типу є прислівники, деривація яких супроводжується накладанням на вихідну для них семему дериваційної семи заперечення, вираженої префіксом не-: *радий – радість – радісний – радісно – нерадісно*.

Одна категоріальна модель, до якої входять усі аналізовані ланцюжки з цією структурою, маніфестована 1 типовим СЛ. Словотворчі можливості твірних основ у таких СЛ повністю реалізовані, тому вони належать до закритих.

4. П – Іс – Дс – Дп – Іс

Творення іменників, що є другими ланками вказаних СЛ, характеризується зняттям семи родової ознаки і накладанням семи предметності, репрезентованої унікальним суфіксом -ман. Деривація третіх ланок пов'язана із втратою їх семемами семи статичності та набуттям натомість семи процесуальності, втіленої у суфіксі -и-. Словотвірна сема фінитивності, якою ускладнюються семемами четвертих ланок, маніфестована префіксом за-. Семна структура синтаксичних дериватів, які є останніми ланками цих СЛ, модифікується словотвірною семою абстрактності, вираженою формантами -анн(я), -енн(я), та семою одного з трьох граматичних родів, носіями якої є вказані суфіксальні морфемі, а також флексія: *дурний — дурман — дурманити — задурманити — задурманення*.

Усі п'ятикомпонентні ланцюжки цієї кількісно невеликої групи входять до складу одного типового СЛ і відповідно до однієї категоріальної моделі. Такі СЛ мають закриту структуру.

5. П – Дс – Дп – Іс – Пс

Перший ступінь цих СЛ представляють дієслова з притаманною для цього лексико-граматичного класу слів семою процесуальності, носіями якої є суфікс -и-. При творенні їх семемами втрачаються сема родової ознаки та сема статичності, якими характеризується семна структура твірних ад'єктивів. Похідним дієсловом на другому ступені, крім сем, які вони успадковують від

твірних, властива ще сема фінитивності, виражена префіксом при-. Творення девербативних іменників на третьому ступені деривації супроводжується нейтралізацією семи процесуальності, набуттям семи статичності та семи абстрактності, остання з яких втілена у 0с, а також семи одного з трьох граматичних родів, показником якої є названий словотворчий формант та закінчення -а. Останні ланки у своїй семній структурі мають словотвірну сему відносності, маніфестовану суфіксом -н-, та притаманну всім прикметникам граматичну сему родової ознаки, виражену родовими та відмінковими закінченнями: *святий – святити – присвятити – присвята – присвятний*.

Такі ланцюжки репрезентують 1 типовий СЛ і відповідно 1 категоріальну модель. СЛ цього структурного типу належать до відкритих.

6. П – Дс – Дп – Пс – Іс

Процеси семізації та десемізації при творенні других і третіх ланок аналізованих СЛ уже були охарактеризовані під час розгляду попередніх структурних типів. Деривація віддієслівних прикметників, що є четвертими ланками у даних СЛ, супроводжується зняттям семи процесуальності і накладанням семи відносності, вираженої суфіксами -лив-, -льн-, -н-, семи родової ознаки та семи статичності. Останні ланки таких СЛ представлені відприкметниковими іменниками з суфіксом -ість – носієм семи абстрактності чи суфіксом -ик, який залежно від семантики твірної основи, до якої приєднується, може маніфестувати або сему предметності, або сему агентивності. Семемі цих субстантивів, набуваючи внаслідок семізації вказаних сем, внаслідок десемізації втрачають граматичну сему родової ознаки: *сухий – сушити – посушити – посушливий – посушливість, рівний – рівняти – зрівняти – зрівняльний – зрівняльність, рівний – рівняти – порівняти – порівняльний – порівняльність, чистий – чистити – очистити – очисний – очисник*.

Аналізовані ланцюжки належать до 4 типових СЛ, що утворюють 2 категоріальні моделі. У межах цього структурного типу виділяються відкриті та закриті СЛ. До відкритих належать ті, у яких семемі кінцевих ланок містять словотвірні семи предметності або агентивності. Якщо ж семна структура

останніх ланок характеризується семою абстрактності, то такі СЛ є закритими, повними, оскільки далі розгортання твірних основ у них неможливе.

7. П – Дс – Дп – Пс – Ас

Деривація других, третіх і четвертих ланок цих п'ятикомпонентних СЛ характеризується такими ж семізаційними та десемізаційними явищами, які властиві СЛ попереднього типу. Кінцеві ланки утворюються від прикметникових основ за допомогою суфіксального форманта **-о** – показника словотвірної семи прислівникової ознаковості: *бадьорий – бадьорити – підбадьорити – підбадьорливий – підбадьорливо, глухий – глушити – оглушити – оглушливий – оглушливо.*

2 типові СЛ, якими репрезентовані відприкметникові п'ятикомпонентні ланцюжки аналізованого структурного типу, утворюють 1 категоріальну модель. Від кінцевих компонентів цих СЛ уже не можуть утворюватися похідні, тому такі СЛ відносимо до закритих.

8. П – Дс – Дп – Дс – Іс

Третій ступінь словотворення цих СЛ – це дієслова з синонімічними за значенням суфіксами *-а/-я-*, *-ува/-юва-*, які є формальним втіленням семи ітеративності. Синтаксичні деривати, що представляють четвертий ступінь, повністю успадковуючи від своїх твірних набір сем, внаслідок семізації додатково набувають семи абстрактності, репрезентованої формантом **-нн(я)**: *частий – частити – вчастити – вчащати – вчащання, тісний – тіснити – витіснити – витісняти – витіснення, хворий – хворіти – захворіти – захворювати – захворювання, ситий – ситити – наситити – насичувати – насичування, сліпий – сліпити – осліпити – осліплювати – осліплювання, сухий – сушити – обсушити – обсушувати – обсушування, чистий – чистити – підчистити – підчищати – підчищення, глухий – глушити – приглушити – приглушувати – приглушування, широкий – ширити – поширити – поширювати – поширювання, гладкий – гладити – розгладити – розгладжувати – розгладжування.*

Четвертий ступінь цих СЛ може бути представлений також віддієслівними іменниками з суфіксом **-ач**, який в одних випадках маніфестує

словотвірну сему предметності, а в інших – сему агентивності: *широкий – ширити – розширити – розширювати – розширювач, чистий – чистити – очистити – очищувати – очищувач, зелений – зеленити – озеленити – озеленювати – озеленювач.*

Аналіз фактичного матеріалу дав змогу виділити у межах цього структурного типу СЛ з вихідними прикметниками у формі вищого ступеня порівняння: *м'який (м'який) – м'якшити – розм'якшити – розм'якувати – розм'якування, тонкий (тонкий) – тоншити – потоншити – потоншувати – потоншування.*

12 типових СЛ, якими представлені описані ланцюжки, об'єднуються у 3 категоріальні моделі. Серед аналізованих СЛ виділяємо як відкриті, так і закриті.

9. П – Дс – Дп – Дс – Пс

Перші три ступені словотворення цих СЛ аналогічні до описаних вище. Девербативні ад'єктиви на четвертому ступені деривації утворюються від дієслівних основ за допомогою суфіксів *-лив-* або *-льн-*, приєднання яких призводить до втрати семемами похідних словотвірної семи процесуальності (у цьому полягає явище десемізації) та набуття семи відносності (явище семізації). Семемами кінцевих ланок внаслідок семізації доповнюються також граматичною семою родової ознаки, втіленою в цілій лексемі та флексіях зокрема: *глухий – глушити – заглушити – заглушати – заглушливий, сухий – сушити – осушити – осушувати – осушувальний, рівний – рівняти – порівняти – порівнювати – порівнювальний, широкий – ширити – розширити – розширювати – розширювальний, пустий – пустошити – спустошити – спустошувати – спустошувальний.*

Такі ланцюжки входять до складу 5 типових СЛ, що утворюють 1 категоріальну модель. П'ятикомпонентні СЛ цього структурного типу належать до відкритих.

10. П – Дс – Дп – Дс – Дпф

На четвертому ступені деривації цих СЛ утворюються дієслова, семемами яких, повністю успадковуючи від твірних сукупність сем, доповнюються

словотвірною семою зворотності, репрезентованою постфіксом -ся: *короткий* – *коротити* – *вкоротити* – *вкорочувати* – *вкорочуватися*, *гладкий* – *гладити* – *вигладити* – *вигладжувати* – *вигладжуватися*, *свіжий* – *свіжити* – *відсвіжити* – *відсвіжувати* – *відсвіжуватися*, *рівний* – *рівняти* – *дорівняти* – *дорівнювати* – *дорівнюватися*, *гострий* – *гострити* – *загострити* – *загостряти* – *загострятися*, *синій* – *синити* – *насинити* – *насинювати* – *насинюватися*, *голий* – *голити* – *оголити* – *оголяти* – *оголятися*, *кривий* – *кривити* – *перекривити* – *перекривляти* – *перекривлятися*, *рум'яний* – *рум'янити* – *підрум'янити* – *підрум'янювати* – *підрум'янюватися*, *хороший* – *хорошити* – *прихорошити* – *прихорошувати* – *прихорошуватися*, *тверезий* – *тверезити* – *протверезити* – *протверезувати* – *протверезуватися*, *добрий* – *добрити* – *роздобрити* – *роздобрювати* – *роздобрюватися*.

У цьому структурному типі виявлено також СЛ, вершини яких представлені ад'ективами у формі вищого ступеня порівняння: *малий (менший)* – *менишати* – *поменишати* – *поменшувати* – *поменшуватися*.

Ланцюжки з цією структурою належать до 13 типових СЛ, об'єднаних в одну категоріальну модель. Такі СЛ кваліфікуємо як відкриті, неповні.

11. П – Дс – Дп – Дп – Іс

Цей тип об'єднує порівняно невелику кількість СЛ. Семемі дієслів на третьому ступені, крім сем, властивих твірним, містять сему заперечення, маніфестовану префіксом не-. Останні ланки представлені синтаксичними дериватами — іменниками, формальна структура яких ускладнюється суфіксом -нн(я), а семантична – семою абстрактності, яку цей суфікс виражає: *дужий* – *дужати* – *здужати* – *нездужати* – *нездужання*.

Такі п'ятикомпонентні ланцюжки належать до одного типового СЛ і відповідно до однієї категоріальної моделі. СЛ цього типу характеризуються закритою структурою.

12. П – Дс – Дп – Дпр – Іс

Другий ступінь представлений дієсловами, утвореними за допомогою префіксів ви-, з-/с-/ , за-, о-, пере-, по-, роз-, які маніфестують сему фінитивності. На третьому ступені утворюються дієприкметники за допомогою суфіксів -ен-,

-л-, які є носіями характерної для цього класу слів семи ознаки дії чи стану. Дери́вація їх супроводжується накладанням семи родової ознаки. Останній ступінь у СЛ цього типу — це іменники з суфіксом -ість або -нн(я), що є показниками семи абстрактності. Творення цих субстантивів характеризується процесом десемізації, тобто нейтралізацією семи родової ознаки: *кривий – кривити – викривити – викривлений – викривленість, дикий – дичавіти – здичавіти – здичавілий – здичавілість, худий – худнути – схуднути – схудлий – схудлість, німий – німіти – заніміти – занімілий – занімілість, цікавий – цікавити – зацікавити – зацікавлений – зацікавлення, ситий – ситити – переситити – пересичений – пересиченість, гіркий – гіркнути – пригіркнути – пригірклий – пригірклість, широкий – ширити – поширити – поширений – поширеність, сліпий – сліпити – осліпити – осліплений – осліплення, лютий – лютити – розлютити – розлючений – розлучення.*

У невеликої кількості СЛ цього типу вихідними словами є ад'єктиви у формі вищого ступеня порівняння, тому семемі усіх їх ланок містять сему компаративності: *м'який (м'якший) – м'якшити – пом'якшити – пом'якшений – пом'якшеність.*

9 типових СЛ, в які об'єднуються такі п'ятикомпонентні ланцюжки, утворюють 1 категоріальну модель. Аналізовані СЛ належать до закритих.

13. П – Дс – Дп – Дпр – Ас

Від дієприкметників на останньому ступені утворюються прислівники з суфіксом -о, який є показником семи прислівникової ознаковості. Сема родової ознаки, притаманна семемі твірного, нейтралізується внаслідок десемізації: *цікавий – цікавити – зацікавити – зацікавлений – зацікавлено, ситий – ситити – переситити – пересичений – пересичено, веселий – веселити – повеселити – повеселілий – повеселіло, лютий – лютувати – розлютувати – розлютований – розлютовано.*

У межах цього структурного типу виділяються СЛ, вершиною яких є прикметники у формі вищого ступеня порівняння: *тонкий (тонший) – тоншити – витончити – витончений – витончено.*

Аналізовані ланцюжки формують 5 типових СЛ, що входять до складу 3 категоріальних моделей. Словотворчі можливості твірних основ у таких СЛ обмежуються четвертим ступенем деривації. Ці СЛ є закритими.

14. П – Дкф – Пс – Пп – Іс

Приєднання конфіксів до основ вихідних ад'єктивів зумовлює нейтралізацію семи статичності та семи родової ознаки і нашарування на лексичну сему семи дієслівної процесуальності та семи фінитивності. Творення девербативних прикметників, що є третіми ланками цих СЛ, супроводжується напластуванням граматичної семи родової ознаки та дериваційної семи відносності, вираженої суфіксом -енн-. Префікс не-, за допомогою якого утворюються четверті ланки, збагачує семну структуру попереднього слова семою заперечення ознаки. Кінцеві ланки цих СЛ представлені відприкметниковими іменниками з суфіксом -ість – носієм семи абстрактності. Деривація їх характеризується десемізацією, тобто нейтралізацією семи родової ознаки: *дійсний – здійснити – здійснений – нездійснений – нездійсненність*.

Такі ланцюжки належать до одного типового СЛ і відповідно до однієї категоріальної моделі. Кінцеві ланки цих СЛ не можуть служити твірними базами для утворення нових похідних, тому такі СЛ кваліфікуємо як повні, закриті.

15. П – Дкф – Дп – Дс – Іс

Ускладнення формальної структури твірної основи за допомогою суфіксально-постфіксального елемента зумовлює накладання на вихідну семему семи дієслівної процесуальності та семи зворотності. Десемізація на цьому кроці словотворення пов'язана з нейтралізацією семи статичності та семи родової ознаки. Другий крок деривації представлений дієсловами, семемами яких внаслідок семізації набувають сему фінитивності, репрезентованої префіксами за-, по-. Іменникова семема на останньому ступені творення цих СЛ, крім сем, успадкованих від твірного слова, містить словотвірну сему абстрактності, виражену суфіксом -нн(я), та сему одного з трьох граматичних родів, носієм якої є вказаний суфіксальний формант і флексійна морфема: *пізній – пізнитися – запізнитися – запізнюватися – запізнювання*.

Такі ланцюжки представлені 3 типовими СЛ та утворюють 1 категоріальну модель. Ці СЛ вважаємо закритими.

16. П – Дкф – Дпрс – Дпрп – Іс

Явища семізації та десемізації на першому ступені творення таких СЛ аналогічні до попереднього типу. Семіми дієприкметників, що представляють другий ступінь деривації, внаслідок приєднання до твірної основи формотворчого суфікса -им- набувають сему ознаки дії, виражену названим формантом, та сему родової ознаки, формальними показниками якої є флексійні морфеми. Семізація та десемізація при творенні двох кінцевих ланок СЛ цього структурного типу також аналогічні до попередніх: *дійсний – здійснити – здійснимий – нездійснимий – нездійснимість*.

Ланцюжки з такою структурою належать до 1 типового СЛ і відповідно до 1 категоріальної моделі. Ці СЛ є закритими, повними, оскільки від їх кінцевих ланок неможливе утворення нових слів.

Уся різноманітність п'ятикомпонентних СЛ представлена дванадцятьма частиномовними моделями: П–І–П–П–І, П–І–П–П–А, П–І–П–А–А, П–І–Д–Д–І, П–Д–П–П–І, П–Д–Д–І–П, П–Д–Д–П–І, П–Д–Д–П–А, П–Д–Д–Д–І, П–Д–Д–Д–П, П–Д–Д–Д–Д, П–Д–Д–Д–А.

Тільки одна частиномовна модель СЛ П–Д–Д–І серед вказаних складається з п'яти структурних типів: П–Дс–Дп–Дпр–Іс, П–Дс–Дп–Дп–Іс, П–Дс–Дп–Дс–Іс, П–Дкф–Дп–Дс–Іс, П–Дкф–Дпрс–Дпрп–Іс.

Усі решта представлені кожна тільки одним структурним типом: П–І–П–П–І (П–Іс–Пс–Пп–Іс), П–І–П–П–А (П–Іс–Пс–Пп–Ас), П–І–П–А–А (П–Іс–Пс–Ас–Ап), П–Д–П–П–І (П–Дкф–Пс–Пп), П–Д–Д–П–І (П–Дс–Дп–Пс–Іс), П–Д–Д–П–А (П–Дс–Дп–Пс–Ас), П–Д–Д–Д–Д (П–Дс–Дп–Дс–Дпф), П–Д–Д–Д–А (П–Дс–Дп–Дпр–Ас), П–І–Д–Д–І (П–Іс–Дс–Дп–Іс), П–Д–Д–І–П (П–Дс–Дп–Іс–Пс), П–Д–Д–Д–П (П–Дс–Дп–Дс–Дп).

На власне словотвірному рівні найбільшою різноманітністю характеризуються такі структурні типи п'ятикомпонентних відприкметникових СЛ: П–Дс–Дп–Дс–Дпф (13 типових СЛ, 1 категоріальна модель); П–Дс–Дп–Дс–

Іс (12 типових СЛ, 3 категоріальні моделі); П–Дс–Дп–Дпр–Іс (9 типових СЛ, 1 категоріальна модель).

До складу структурних типів П–Іс–Дс–Дп–Іс та П–Дс–Дп–Дп–Іс входять по 1 типовому СЛ та відповідно по 1 категоріальній моделі.

Твірні основи в більшості аналізованих п'ятикомпонентних СЛ повністю вичерпали свої словотворчі можливості, тому відносимо їх до повних, закритих. До цієї групи належать СЛ таких структурних типів: П–Іс–Пс–Пп–Іс, П–Іс–Пс–Пп–Ас, П–Іс–Пс–Ас–Ап, П–Іс–Дс–Дп–Іс, П–Дс–Дп–Пс–Ас, П–Дс–Дп–Дп–Іс, П–Дс–Дп–Дпр–Ас, П–Дкф–Пс–Пп–Іс, П–Дкф–Дп–Дс–Іс, П–Дкф–Дпрс–Дпрп–Іс. Кінцеві ланки повних СЛ маніфестовані похідними іменниками та прислівниками. Тільки три структурних типи п'ятикомпонентних СЛ належать до відкритих, неповних: П–Дс–Дп–Іс–Пс, П–Дс–Дп–Дс–Пс, П–Дс–Дп–Дс–Дпф. Останні компоненти таких СЛ репрезентовані переважно прикметниками, рідше дієсловами. Серед СЛ структурних типів П–Дс–Дп–Пс–Іс та П–Дс–Дп–Дс–Іс виділяються і закриті, повні, і відкриті, неповні.

Література

1. Ковалик І.І. Про семізацію і семемізацію у словотвірному гнізді кореня *зелен-* в українській мові // Українське мовознавство. – 1983. – № 11. – С. 50-60.
2. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с.
3. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988. – 236 с.

In the present article it analyses the attributive word-forming chains in modern Ukrainian language, which compose of five elements. It characterizes the structural and semantic types of word-forming chains of adjective, using the concepts word-forming semization and desemization.

Коржик (Пена) Л.І. Структурно-семантична типологія п'ятикомпонентних словотвірних ланцюжків української мови // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. Випуск 7. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 172-178.